

СРАВНИТЕЛНА РЕТРОСПЕКЦИЯ НА КОНЦЕПЦИИТЕ ЗА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО

Деница Горчилова*

ВЪВЕДЕНИЕ

Промените през последното десетилетие на миналия век поставят отново в центъра на вниманието тема, която изчезва от активния обществен интерес за близо сто години – идеята за новата роля, обхвата, концепциите и влиянието на гражданското общество. Стимул за това е разбирането, че социалните науки, политиките и практиките все още не са предложили адекватен теоретичен и методологичен инструментариум за изследването на гражданското общество, сравним с тези за анализ на икономиката или правителствата. От друга страна бурните промени в страните от Централна и Източна Европа, в някои части на Латинска Америка, Африка и Азия наложиха като желана цел наличието на силно и жизнено гражданско общество. Като следствие на прехода между XX и XXI век литературата и изследванията, посветени на темата, нарастват експлозивно до такава степен, че сп. "Таймс" излиза с твърдението че "...фразата гражданско общество се превръща в ключов израз на 90-те¹".

Българското гражданско общество също преживя своето възраждане след 1989 г., но като че ли теоретичният интерес към него все още не е достатъчно изразен и е концентриран по-скоро върху изследването на практически аспекти от функционирането (или нефункционирането) на структурите на гражданското общество. Настоящото изследване се основава на тезата, че динамичното развитие на тези структури налага осмислянето и изграждането на концептуална рамка за проучване на обхвата, ролята и взаимоотношенията на гражданското общество с държавата, бизнеса и отделните индивиди. Началната стъпка в тази посока е ретроспективният анализ на възникналите в различни обществено-исторически и икономически условия концепции за гражданското общество.

Целта на текста е да се предложи портрет на някои от основните икономически, политологически и социологически възгледи за гражданското общество и на тяхна база да се изведе разширена концептуална и институционална рамка за съвременното българско гражданско общество. Обект на изследването са концепциите за гражданското общество, а предмет – техният обхват и възгледите за това кои обществени структури са и кои не са част от гражданското общество.

* Деница Горчилова е доктор по икономика, главен асистент в катедра "Публична администрация и регионално развитие", УНСС; тел.: 81-95-371, e-mail: gorchilova@unwe.acad.bg

¹ Times Literary Supplement, No. 4940, Dec. 5th, 1997

1. ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО: ОТ ЕСТЕСТВЕНО СЪСТОЯНИЕ КЪМ СОЦИУМ

Концепцията за гражданското общество има изключително дълга, богата и многолика история, която може да се раздели условно на две големи части – от древността до 30-те години на XX век и след 60-те години на XX век.

Интересът към участието на отделния индивид в обществения живот на европейския континент датира от преди повече от две хиляди години¹. Този първи период обикновено бива наричан "**класически**". Древни гръцки и римски философи и държавници са аргументирали от различни изходни позиции института на гражданството, прилагането на различни механизми на гласуване или заемане на политически постове, с крайна цел – формирането на държава.

Още в разсъжденията на **Сократ** се търси отговор на въпроса как отделният човек би могъл да примири своите нужди с нуждите на обществото. Философът е очаквал аргументите на индивида да се апробират спрямо обществените аргументи и в този диалог да се намери баланс. Така конфликтите се решават чрез публичен дебат – рационален диалог, воден по метода на диалектиката, чрез който се достига до истината. Според Сократ съобразяването с обществото е гражданска добродетел, която осигурява добър живот за хората в полиса. **Платон** смята, че обществото ще бъде справедливо, ако – първо, гражданите упражняват занаята, за което са най-подходящи, второ, действат мъдро, смело, умерено и справедливо и, трето, се посвещават на общото добро. Определяща добродетел на гражданина е способността му да упражнява самоконтрол и да се подчинява на закона във всеки детайл от ежедневието си. Ако съществува подобна естествена среда, в която гражданите могат да развият и своите лични и обществените си добродетели, това означава, че е реализирана идеята за идеалната държава. Според **Аристотел** стремежът към обединяване (в семейства, села, държави) е заложен в природата на хората. Това означава, че във всяко общество едновременно могат да бъдат наблюдавани множество форми на взаимодействие, сдружаване и групов живот. Държавата се явява крайната точка на този напълно естествен процес на сдружаване, а полисът е асоциация на асоциации. За да води истински човешки живот, индивидът зависи от общността, той е част от държавата и ѝ принадлежи. Личните интереси на отделните граждани се подчиняват напълно на обществените интереси, а държавата е общност на граждани, ръководена в името на общото благо от средната класа².

¹ Обобщението на възгледите за гражданството и гражданското общество в древността е по Енциклопедия на политическата мисъл (1997), Anheier, H., R. List (2005), Ferguson, A. (2005), Smith, D. et.al. (2006).

² Необходимо е да се направи уточнението, че според традициите на Древна Гърция гражданин е онзи, който може да заема различни политически длъжности. Граждански статус не могат да добиват децата, робите, хора, които нямат достатъчно свободно време, за да размишляват над политическите проблеми, хора с технически занаят, жени (които трябва да си стоят у дома), жителите на прекалено горещи или прекалено студени места (защото в първите хората стават лениви, а във вторите са заети само с борбата за оцеляването си).

Аристотел е първият, който употребява словосъчетанието *politike koinonia* (политическа общност, съобщество), чиято заемка в латинския е *societas civilis* – превеждана днес като "гражданско общество".

Идеята, че изпълнението на гражданските задължения е индивидуална гражданска добродетел, преминава и в Древния Рим, където от човека се очаква участие в публичната сфера. Така се формира "добро общество", което осигурява мир и ред сред хората. Както става ясно, в класическия период се смята, че хората са рационални и са способни заедно да формират характера на обществото, в което живеят. Те могат да се сдружават доброволно за постигането на обща кауза и за поддържането на реда.

Мисленето за гражданското общество в столетията преди новата ера се основава на интереса към идеята за **гражданството**. Като разумен се приема подходът то да е достъпно до по-широки кръгове от населението, стига онези, които получават изборителни права, да имат необходимия имуществен ценз и "да не се поддават на изкушението да използват политическата си власт, за да ограбят богатите"¹. Въпреки това държавата не може да си позволи да има твърде много граждани, защото увеличаването на числеността им ще доведе до невъзможност те да се познават помежду си и да изпитват приятелски чувства един към друг. Философите са дискутирали тезата, че гражданското поведение изключва т. нар. "неграждански мотиви" – участието в обществения живот за постигането на лична облага. Мотивите за това участие трябва да бъдат напълно алтруистични, а Аристотел стига до идеята, че да си добър гражданин е най-висша човешка добродетел².

В обобщение, в класическия период **гражданското общество е синоним на добро общество и е неотделимо от държавата**.

В прехода от четвъртото към петото столетие на новата ера **св. Августин** критикува вярата на класическата традиция в рационалността на човека и в неговата способност за справедливо самоуправление. Според него основа на гражданската добродетел, закона и реда в обществото е страхът от Бога, а естественият ред на обществото се основава на божествения закон. Свети Августин приема за гражданско общество рационалното множество, защитено от Бога, което се подчинява на божествения закон, отразен в решенията и политиката на църквата и е обединено от любовта към Бога.

Осем века по-късно тълкуването на съдържанието на гражданското общество в духа на християнската доктрина е продължено от **Тома Аквински**. Той смята, че освен като християнин, човек се реализира и като добър гражданин. Това означава, че ако при управлението на частната си собственост индивидът добие свръхизлишък, той трябва да го раздаде на бедните или да го използва за общото благо. Така Тома Аквински тълкува божията заповед "Обичай ближния". За да се създаде граж-

¹ *Енциклопедия на политическата мисъл* (1997), стр. 86.

² По интересен начин в размишленията на древните философи се преплитат двете основни съвременни виждания за **гражданството** – като правна концепция (произтичаща от отношенията държава – индивид, които поражда права и задължения за двете страни) и като очакване спрямо човека за активно участие и проявяване на загриженост към общността. Гражданството е поведение, основано на добродетели като жертване в името на общността и готовност и желание да се подчиниш на закона.

данско общество, трябва да се насърчи естественият човешки стремеж към добродетелност и всеки трябва да се посвети на общия стремеж към една по-висша цел.

В периода **XVI – XVII век** класическата концепция за гражданското общество практически изчезва за известно време от обсега на темите, дискутирани от философите¹. Това продължава до времето около Тридесетгодишната война (1618 – 1648 год.), чиито последици били толкова тежки, че накарали мислителите да оспорят идеята, че обществените отношения могат да се регулират от т.нар. "естествен закон"². **Томас Хобс** излага виждането, че индивидите се движат не толкова от разума, колкото от собствените си интереси и емоции. Поради това хората непрекъснато водят борба всеки срещу всеки и в резултат живеят "самотен, беден, отвратителен, брутален и кратък" живот. За да постигнат мир, гражданите се нуждаят от съгласие и от институция, която да пази това съгласие – държавата. Наред с вертикалните отношения на индивида с държавата, Хобс говори и за хоризонтални отношения (между хората), в които припознава гражданското общество. За да не вредят на правата на другите, хората трябва да се съгласят да ограничават собствените си естествени права и по този начин естественото състояние отстъпва на гражданското общество. Формирането на гражданско общество води до създаването на правителство, закони и държава, а държавата от своя страна защитава човешките свободи и мира.

Джон Лок доразвива идеите на Хобс като въвежда концепцията за обществен договор. Според Лок консолидирането на политическите сили може да доведе до възникването на автократичен режим. Затова той предлага сключването на двустанен котракт между индивидите и правителството. Хората трябва да приемат да се подчиняват на общия публичен авторитет, който има властта да издава и налага закони. Държавата доброволно се наема да спазва определени ограничения – тя няма право да заплашва основните човешки права (според Дж. Лок това са правото на живот, свобода и собственост). По този начин Лок разграничава държавата и обществото, за да не позволи на управляващите да застрашат правата на индивида, и противопоставя гражданското общество едновременно на естественото състояние и на държавата.

Двамата английски философи предлагат система, при която мирното съвместно съществуване на хората се осигурява не от естествения закон, а от обществен договор. Според тях **гражданското общество съществува съвместно с държавата** и е сферата, в която се реализират гражданските добродетели и права.

Възраждането на интереса към гражданското общество след Средновековието минава през два основни етапа и обхваща периода **XVIII – XIX век**. Първата вълна е свързана с епохата на Просвещението, чиято основна цел е "да освободи човешкия разум от робството на предразсъдъците и суеверието ... и да го използва за каузата на социалните и политическите реформи"³, а втората – с работата на някои от най-видните английски и немски философи в първата половина на XIX век.

¹ Обобщението на възгледите за гражданското общество през този период е по *Енциклопедия на политическата мисъл* (1997), Коэн, Дж., Э. Арато (2003), Baker, G. (2002), Setiano, B. (2007).

² В смисъла на "принцип за обективно правилно поведение, чиято правилност е заложена в природата на човека или природата на нещата" [*Енциклопедия на политическата мисъл* (1997,) стр. 143].

³ *Енциклопедия на политическата мисъл* (1997), стр. 416.

Мислителите от епохата на **Шотландското просвещение** (1740 – 1790 г.) работят в областта на историята, моралната и политическата философия, политическата икономия и изучават онова, което наричат "прогрес на обществото". Сред основните приноси на тази школа е практическото изследване на политическата икономия, тъй като те отдават особено значение на икономическото развитие. Възприемайки идеята на Адам Смит за четирите етапа, през които се развива (в исторически план – бел. ред.) обществото – ловуване, скотовъдство, земеделие и търговия, те се концентрират върху последния (комерсиалния) период.

В своето "Есе върху историята на гражданското общество" (1767 г.) **Адам Фъргюсън** изразява опасението, че нарастващата жажда за частно благосъстояние и корупцията могат да застрашат гражданските добродетели. Това отвърща хората от ангажимента им в държавните и обществени дела и придава по-голяма тежест на правителството за поддържането на сигурността, а оттук произтича опасност от появата на деспотизъм. За Фъргюсън проблемът не е как да се създаде гражданско общество като основа на добре функционираща държава, а как да се предотврати упадъкът му под напора на изкушенията на сигурността, общото усъвършенстване и търсенето на частно облагодетелстване. Той отново утвърждава идеята за добродетелността и настоява нейното налагане да се осъществи чрез създаването на гражданска милиция.

Според шотландския философ гражданското общество се появява при определен етап на социален, политически и икономически напредък. Трансформацията от "диво" в гражданско общество може да се осъществи чрез образование, натрупване на знания, развитие и държавна политика. Фъргюсън смята, че, първо, гражданско общество може да се нарече само общество, в което хората се радват на граждански свободи, защитени от правителствата, и, второ, че гражданското общество е икономическо общество, което прилага републиканските добродетели.

До този етап от развитието на концепцията за гражданското общество най-общо то е било възприемано като **модел на обществено управление**, възникващ на прехода от естествено състояние към социум, основан на обществен договор и гарантиран от правителство, защитаващо гражданските права и свободи. Но следващият автор (Адам Смит) поставя началото на коренна промяна във възгледите за гражданското общество.

Големият английски икономист и философ **Адам Смит** твърди, че всеки човек има вътрешна склонност да уважава правилата, както и да подобрява собственото си благосъстояние. Тази задача е осъществима при наличието на частни свободи да се придобиват ресурси и на справедливост (в смисъла на въздържание от нарушаване на правата на другите). Така ролята на държавата е не да подтиска, а да гарантира свободите на индивидите. В своята "Теория на моралните чувства" (1759 г.) Адам Смит критикува опитите да се наложи някакъв идеален план за управление, който не се съобразява с интересите на хората и класите, съставляващи гражданското общество. Напротив, либералното комерсиално (разпознавано тогава като гражданско) общество изисква и окуражава практикуването на граждански добродетели. Политикономистът твърди, че търговията между гражданите създава не

само богатство, но и невидими връзки между хората – връзки на доверие и (според съвременната терминология) социален капитал.

Смит смята, че гражданското общество възниква като сфера, в която хората могат да изразят своята човешка същност и да покажат, че комерсиализацията не е корумпирала тяхната хуманност. Гражданското общество е извор на икономически способности, но и спасителна мрежа за застрашените или отхвърлените от действието на пазарните сили. В този смисъл гражданското общество е област на алтруистична дейност, чиито свързващ принцип е моралът.

Приносът на Адам Смит е, че без да отрича свързаността на държавата и гражданското общество, той ги разграничава и разглежда последното като икономическо (комерсиално) общество.

Преводът на "Богатството на народите" на А. Смит, както и на споменатото есе на А. Фьргюсън на немски език разширява територията на интереса към идеята за гражданското общество и в Германия. Там тя намира плодородна почва, подготвена от работата на **Имануел Кант**. Още през 1785 г. великият немски философ формулира в "Основи на метафизиката на нравите" своя категоричен императив – да имаш винаги добра воля и да се отнасяш към другия човек като към цел сам по себе си, а не като към средство за постигане на различни цели. В своите разработки Кант не разграничава гражданското общество от държавата, но разсъждава задълбочено върху първенстващата роля на морала спрямо политиката. Основната задача на обществото е да принуди хората да уважават правата на другите, а балансът между властта на държавата и индивидуалната свобода се постига чрез приемането на политически авторитет, който да формира моралната база на гражданското общество – собствеността и социалния договор.

Първият философ, който разработва по-модерна идея за гражданското общество, е друг велик немски ум – **Георг Фридрих Хегел**. Също като представителите на Шотландското просвещение, той изследва напрежението между индивидуалната автономия и общността, но не се позовава на етична общност, а на универсалната държава. Хегел признава значението на правата на индивидите, но набляга на това, че тези права процъфтяват само когато принадлежат на реален етичен ред. Във "Философия на правото" (1821 г.) той разработва идеята си, че **многоликата човешка природа се реализира в три мрежи от отношения, базирани на различни принципи**.

Първата мрежа е тази на семейството, основана на проявата на алтруизъм към конкретни личности. **Втората мрежа** е гражданското общество, наричано от Хегел сфера на универсалния егоизъм. В рамките на гражданското общество човек встъпва във взаимоотношения с всички хора (без членовете на семейството си) по повод реализирането на своите собствени интереси. Там стремежът е да се защитят максимално личните желания и нужди, а на останалите индивиди се гледа като на средство за постигане на целите. Така гражданското общество се очертава като специфична арена на икономическа активност. За регулирането на пазара е необходимо да се създаде набор от правила и универсални принципи, а това означава появата на закони и съдилища, които да гарантират спазването им. Този механизъм на гражданското общество е наречен от Хегел "външна държава".

Третата мрежа е държавата, която е построена на принципа на универсалния алтруизъм. Тя е обективен гарант на универсалната свобода и се явява синтез на семейството и гражданското общество. Държавата е необходима, за да регулира гражданското общество, защото съществува опасност то да стане хаотично и неравностойно. Последните две мрежи зависят едни от други, отношенията им са по-скоро пълни с напрежение и изискват сложни действия за тяхното балансиране.

Във възгледите на Хегел гражданското общество включва всички форми на сдружаване извън държавата и семейството, като участниците в него са мотивирани от колективното добруване или от частната изгода. Интересен момент е, че икономическите институции (бизнес фирми) и публичните власти, пазещи сигурността на собствеността и на хората, също са част от гражданското общество според Хегел. В съвременния етап някои автори отново се връщат към идеята, че бизнес компаниите са специфична част от гражданското общество, която защитава икономически права и интереси.

В същия период френският политолог, социолог и историк *Алексис дьо Токвил* разглежда ролята на гражданското общество не толкова по отношение на пазара, колкото в политически аспект. Разочарован от деспотизма във Франция, той изследва и описва американското общество в двутомника си "Демокрацията в Америка" (1835 – 1840 г.). Като представител на класическата либерална традиция, Токвил разработва идеята за господството на индивидуализма в демократичното общество. Проявите му са на две нива – първо, основна база за формирането на мнения е индивидуалният разум и, второ, наблюдава се съсредоточаване върху личните цели, почиващо на собствения интерес и егоцентризъм. Атомизирането на демократичното общество може да доведе до там, че държавата "да се окаже единственият източник на социална организация и инициатор на колективни действия"¹. В това крайно индивидуализирано състояние на обществото Токвил съзира опасност от "нов вид деспотизъм" – натрапчиво милосърдие от страна на държавата, което е способно да отслаби дори волята за свобода.

Противовес едновременно на либералния индивидуализъм и на държавната централизация може да се окаже системата от граждански и политически сдружения. Според Токвил доброволните асоциации и социални мрежи от рода на професионални сдружения, хорови общества, клубове по бридж, семейни пикници и т.н. изпълняват редица полезни функции. Те (1) дават глас на мнения и интереси, които нямат друг начин да бъдат чути; (2) стимулират колективната взаимопомощ и обезкуражават пълното осланяне на държавата; (3) разчупват социалната изолация между хората; (4) действат като гражданска школа, защото помагат на гражданите да осъзнаят, че имат по-широки обществени отговорности.

За част от гражданското общество Токвил приема онова, което днес наричаме нестопански организации, както и дейността на семействата. Същевременно той отхвърля включването на сдружения, които имат чисто частни и комерсиални цели (от рода на фирмите). Според него най-важната форма на доброволно сдружаване

¹ *Енциклопедия на политическата мисъл* (1997), стр. 531.

са политическите партии, а съществено предварително условие за ефективност на системата за асоцииране е свободната преса.

В обобщение, за Токвил гражданското общество (в контраст с традиционното) е отбранителен противовес на нарасналите способности на съвременната държава. То осигурява сфера, в която гражданите си взаимодействат с държавата конструктивно – не за да я рушат, а за да подобряват действията и да повишават ефективността ѝ. За да подчертае значението на сдружаването на гражданите, Токвил твърди, че "в демократичните страни знанието за асоциирането е майка на всички форми на познание"¹.

Точно на противоположните позиции спрямо гражданското общество стоят идеите на **Карл Маркс**. До определена степен той се присъединява към идеята на Хегел, че гражданското общество стои встрани от държавата и семейството, но го разглежда като база, в която се реализират производителните сили и социалните отношения, докато суперструктурата е представена от политическото общество. Немският философ и икономист твърди, че в гражданското общество човекът се е атомизирал – оттеглен зад частните си интереси и прищевки и отделен от общността. Така гражданското общество се явява естествена последица и защитник на разпокъсаните интереси на буржоазната класа. Маркс напълно отрича нуждата от запазване на автономно от държавата пространство за икономическа и социална дейност, тъй като то по-скоро е параван за класовото неравенство, предоставяйки единствено формални свободи. В своите публикации Маркс ясно защитава идеята, че разделението "държава – гражданско общество" трябва да бъде напълно преодоляно и че второто ще изчезне при установяването на диктатура на пролетариата.

По същото време нараства силата на модерната държава и става очевидно разминаването между описаната от Хегел идеализирана концепция и реалното функциониране на държавите.

Поради този комплекс от причини концепцията за гражданското общество напълно изчезва от вниманието на философи, учени, изследователи и политици за близо столетие.

В първата половина на XX век възраждането на интереса към концепцията за гражданското общество както сред марксистите, така и сред западните радикални мислители, се свързва директно с тетрадките на италианеца **Антонио Грамши**, писани по време на престоя му в затвора в периода 1929 – 1935 година.

Той има донякъде двойнствено отношение към гражданското общество, защото го възприема, от една страна, като мястото, където се поддържа съществуващия хегемоничен ред, но, от друга, смята, че то е място на социална креативност, от което може да произлезе нов социален ред. Грамши отрича идеята, че гражданското общество има нещо общо с каквито и да е материални отношения и го отнася към сферата на културата и идеологията, на интелектуалния и духовен живот.

Вследствие на това виждане към гражданското общество могат да бъдат отнесени всякакви видове сдружения, стоящи между икономическата структура и държавата. Той изключва фирмите, но приема работодателските асоциации, профсъюзи-

¹ Anheier, H., R. List (2005), стр. 77.

те, партиите (когато не са част от правителството), нестопанските организации. Сред елементите на гражданското общество според А. Грамши трябва да бъдат отнесени и механизми за социализация от рода на църквата и медиите.

При нормални условия държавата може да използва гражданското общество, за да поддържа своята хегемония или да постига съгласие. Но Грамши призовава марксистите да не се вторачват единствено в икономиката и да обърнат повече внимание на културата. Именно гражданското общество е мястото, където чрез битка на идеи може да стане промяната в съзнанието на масите.

Според Грамши гражданското общество обитава автономно място в обществената система. То е сложна сфера, стояща наравно не само с естественото състояние и гражданската държава, но и с църквата и политическото общество. Обобщение за възгледите на Грамши за гражданското общество може да бъде намерено в синтезираната му идея, че то е:

... сбор от социални дейности и институции, които не са част от правителството, съдебната система или репресивния апарат (полиция, армия). ... Гражданското общество е сферата, в която дадена социална група организира съгласие и хегемония, в противовес на политическото общество, където се управлява чрез принуда и директна доминация¹.

Направеният **кратък исторически преглед** на идеите на някои от основните автори, разработвали темата за гражданското общество, обхваща близо 24 столетия, простира се през множество различни епохи, но е концентриран в географското пространство на Европа.

На първо място, впечатление правят **периодичната поява, защита или критика на концепцията за гражданското общество** в отдалечени една спрямо друга във времето епохи и в характеризиращи се с различни типове стопанско и политическо устройство държави. В Древна Гърция и Древния Рим гражданското общество е поставено в контекста на темата за гражданството и очакването на полиса неговите поданици да практикуват различни граждански добродетели. Това е възможно поради рационалния характер на мотивите, водещи индивидите, и поради наличието на свободна воля за сдружаване по интереси. Някои от водещите християнски автори приравняват гражданското общество на подчиняващи се на Божия закон множества от хора. В Средните векове възниква идеята за гражданското общество като платформа за изработване на обществен договор, който от своя страна води до създаването на държавата. Мислителите от епохата на Просвещението поставят ударение върху икономическата функция на гражданското общество, което чрез механизмите на търговията създава невидими връзки на доверие и подпомага практикуването на граждански добродетели. През XVIII век интересът се прехвърля върху формите на взаимоотношения между хората на различни нива – в семейството, в света на асоциациите, спрямо държавата. На гражданското общество се гледа като на място за проявление на повече или по-малко егоистични интереси и

¹ Miller, R. (ed.) (1992), стр. 6.

като на механизъм за изглаждане на породените от атомизацията на обществото проблеми. Марксистката позиция изцяло отхвърля гражданското общество, разглеждайки го като инструмент за туширане на социално недоволство и за затвърждаване на хегемонията на господстващата класа. В точно противоположния полюс стои възгледът на д-р Токвил за конструктивния и стимулиращ характер на гражданското общество за протекция на мястото на отделния граждански глас спрямо машината на държавата и политиката. Допълнителен ракурс в анализа на гражданското общество се появява през 30-те години на миналия век, когато Грамши акцентира върху неговата идеологическа и културна роля.

Вторият интересен аспект, който може да бъде проследен в историческата ретроспекция, е промяната в мисленето по въпроса къде може да бъде "поставено" **гражданското общество в обществената система**. Доколкото за класическите философи от древността стремежът е да се отграничат параметрите на поведението на гражданина и да се изследва практикуването на граждански добродетели и неговото въздействие върху стабилността на управлението, гражданското общество е напълно неотделимо от идеята за държавата и по-скоро се приравнява на добро (цивилизовано) общество. В периода XVI – XVII век постепенно се налага разбирането за някаква степен на разделение между държавата и гражданското общество. Това е резултат от идеята, че не може да се разчита на естествения закон и е необходим обществен договор – доброволно съглашение между гражданите и държавата, от което да произтича законността на управлението. Нов елемент привнасят идеите на А. Фъргюсън и А. Смит, че гражданското общество е комерсиално, тъй като в него се реализират и икономически отношения и се създават икономически възможности. На същата база Хегел отнася към гражданското общество дори класическите бизнес организации. Постепенно се налага разбирането, че гражданското общество може да бъде самостоятелно обособено (независимо от това дали изпълнява, или не икономически функции) като конюнкция между семейството и държавата. Според различни автори към него могат да бъдат отнесени институции като църквата, организации като опозиционните партии, свободната преса и др.

Тази липса на съгласие за границите и състава на гражданското общество продължава и в следващия етап от попълването на набора от концепции, дефиниции и разбирания в тази област.

2. ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО: ОТ РАЦИОНАЛИЗЪМ КЪМ СОЦИАЛНИ МРЕЖИ

Изминатият дълъг и доста криволичеен път в разбиранията за съдържанието и мястото на гражданското общество се разклонява още повече в последните десетилетия на XX век. С оглед практическото функциониране на гражданското общество в различни световни региони, както и на наднационално ниво, концепцията става **все по-многозначна**.

Очевидно е, че в историческия период отправна точка при формирането на различните концепции са били търсенето на обяснение за ролята на поведението и добродетелите на гражданите при формирането на гражданско (в смисъла на циви-

лизовано, политическо, напреднало) общество; социалния, етическият или икономическият характер на гражданското общество; мястото на гражданското общество в цялостната обществена система и по-специално – по отношение на държавата.

В съвременния (наричан още **постмодерен**) етап на развитие на възгледите за гражданското общество нравствено-етичните съображения отстъпват на заден план. Като че ли негласно се постига консенсус, че гражданското общество само по себе си е нещо добро, полезно и характеризиращо напредъка и демократичното развитие. Поради това то се обособява като самостоятелна област на изследване и търсенията са по-скоро за очертаване на границите му и за анализ на националните особености в неговото функциониране, на ролята и приноса му в различните общества.

Първият етап от съвременното развитие на възгледите за гражданското общество обхваща периода от 60-те години до средата на 80-те години на XX век.

В излязлата през 1962 г. книга "Структурна трансформация на публичната сфера" **Юрген Хабермас** критикува от позициите на Франкфуртската школа склонността на капиталистическите общества да отдават превес на икономическия растеж и да застрашават моралния ред, от който всъщност зависят. Същевременно, макар и представител на т.нар. нови леви, той отрича ортодоксалната марксистка идея за привилегированата роля на пролетариата и се съсредоточава върху проблемите, свързани с рационализацията на обществото.

Работата на Хабермас е считана за своеобразна "конституция" на значимостта на институциите на гражданското общество. Авторът счита, че гражданското общество е съставено от повече или по-малко спонтанно създадени организации, сдружения и движения, които *"откриват, поемат, кондензират и усилват резонанса на социалните проблеми в частния живот и го предават в политическото поле или публичната сфера"*¹.

Съотнасянето на гражданското общество и публичната сфера очертава ролята на първото, според Хабермас. Като сфера на публичната власт държавата е нужна заради сложността на съвременните методи за вземане на публични решения и необходимостта да се поддържа определено ниво на ефективност. Гражданското общество не може да управлява, но може да въздейства върху държавата или да я прави по-чувствителна чрез защитата на автономното развитие на общественото мнение. Така гражданското общество се очертава като сфера на публично представителство на частния интерес.

Обща характеристика на първата фаза от съвременното възраждане на интереса към гражданското общество е именно водещото място на идеята за неговата роля в **политическата публичност**. Тя намира практически израз в политическите борби на опозицията в някои страни от бившия съветски блок и като теоретично оръжие срещу диктатурата в държави от Латинска Америка.

¹ Anheier, H., R. List (2005), стр. 54. Хабермас идентифицира и т.нар. **нови социални движения** – групи, действащи извън нормалното русло на политическия живот и извън сферата на официалните институции (напр. феминистки групи, организации на радикални еколози, гей-общества и т.н.), които са опити да се задържат набезите на системите на властта и парите върху света на гражданското общество.

През втората половина на 60-те години се осъществява първата и много кратка съвременна поява на концепцията за гражданското общество в **Япония**, където работи т.нар. Школа за гражданското общество на японския марксизъм¹. Основните ѝ възгледи са представени в трудовете на Йошихико Учида и Киоаки Хирата, които критикуват склонността на японската социология да разчита твърде много на създадени и приложими по-скоро за Европа методи и концепции. Анализирайки японския капитализъм, те посочват прекаленото придържане към партиархалните традиции, подчинението на индивида пред властта, комунализма. Това отслабва гражданското общество (с присъщите му индивидуализъм и сдружаване или създаване на мрежи) и обезличава социалната съпротива, която може да се окаже на капитализма. Тези идеи предизвикват полемики, но те остават в границите на Япония.

През 70-те години се появяват първите публични критики срещу властта в страни от **Централна и Източна Европа**, които обикновено съдържат в себе си и идеята за необходимост от гражданско общество като естествен елемент на съвременната демокрация. Това става в Чехословакия, Полша, Югославия и най-често се материализира чрез нелегалното отпечатване и разпространение на различни опозиционни текстове (т.нар. самиздат). Както пише Ян Тесар, липсата на добре развито гражданско общество оставя място за процъфтяването на тоталитарни режими от рода на нацизма и сталинизма. Според него:

*... гражданското общество е най-добрата противоотрова за демагогията, създавана от масовите идеологии и масовите движения. Продължителната борба за гражданско общество ... е и най-силното оръжие срещу тоталитарната диктатура, щом тя се установи*².

Авторите от този период смятат, че развитието на гражданското общество ще очертае по-релефно слабостите на тоталитарната държава и ще вдъхнови хората за радикална промяна. Отзвук на тези идеи може да бъде открит в стремежа на профсъюза "Солидарност" в Полша да създаде не партия, а да стимулира възникването на защитена социална сфера – доброволно формирани граждански сдружения, които да придобият обществена тежест и да принудят държавата да освободи пространство за независимо гражданско общество³. Тази идея възражда мнението на Токвил, че са необходими силни независими асоциации, които да стоят между индивида и държавата.

В последното десетилетие на миналия век практиките на гражданска активност лавинообразно нарастват и се разнообразяват като форми. Това естествено

¹ Кийн, Дж. (2002), стр. 19-21.

² Цитирано по Кийн, Дж. (2002), стр. 28.

³ Изключително интересна е идеята на Ф. Линдал, който посочва, че при военни и комунистически режими анализът на гражданските организации трябва да се дели на "преди" и "след". Когато инициаторите и създателите на граждански движения станат "бащи-основатели" на новодемократизирани държави, те очевидно вече не са опоненти на държавата (пример е политическата кариера на Лех Валенса или на Вацлав Хавел). Ендрю Арато също проследява еволюцията социално движение – политическа партия – управляваща партия. За повече информация вж. Setiano, B. (2007), стр. 109 - 118.

води и до допълване на семейството на концептуалните виждания за гражданското общество с нови идеи и нюанси.

На първо място, към неравномерното разпределение на концепциите за гражданското общество във времето, през 90-те години се добавя още едно явление – изключително **широкото им географско разпространение**. Традиционно свързвано с развитите държави на европейския континент, гражданското общество става вълнуваща тема за новодемократизираните страни от Централна и Източна Европа, но се разпростира като обект на дебат и в други части на света¹.

В **Латинска Америка** като свързани с гражданското общество, наред със съпротивата срещу авторитарните (бюрократични и военни) режими, се очертават въпроси като механизмите за реализация на регионално икономическо и политическо сътрудничество, както и водените кампании срещу тероризма и наркотрафика. За **Субсахарска Африка** интересен се оказва въпросът за отношенията държава – гражданско общество. Гражданските организации в тези страни процъфтяват с държавна подкрепа, но, от своя страна, осигуряването на плурализъм в общественния живот подсилва държавите и им помага да бъдат по-ефективни. В някои страни от **Източна Азия** се развива дебат за превода на термина "гражданско общество", така че той да отговаря на особеностите на съответните култури, а не на европейската традиция. В Китай се появява формулировката "общество на гражданите", в Тайван – "популярно, цивилизовано, урбанистично общество". Дори в **мюсюлманския свят** анализът на отношенията държава – гражданско общество, придобива значимост. Някои ислямистки мислители оспорват идеята, че за гражданско общество може да се говори само в страни, които са светски и с демократично управление. За пример е посочвана Турция, която гради "постсветско гражданско общество, структурирано според нови етични и естетични кодове²" – гъста мрежа от частни училища, медии, клиники, джамии, театрални трупи, компютърни фирми и други бизнеси.

Разглежданото десетилетие се характеризира и с промяна в общото разбиране за гражданското общество. Мисленето за него като за политическо все повече отстъпва на заден план и на него започва да се гледа по-скоро като на т.нар. **трети сектор** – мрежа от нестопански и неправителствени организации и ключов терен за стратегическо действие по конструирането на алтернативен социален и световен ред³.

¹ Обобщението за географските проявления на съвременната тематика за гражданското общество е направено основно по *Кийн, Дж. (2002)*, стр. 31 – 40.

² *Кийн, Дж. (2002)*, стр. 37.

³ Идеята за секторност на обществото (наличието на отчетливи типове социална организация) претърпява непрекъснато развитие през последните 50 години. Тя тръгва от разбирането за деление на съвременното общество на две – държавен и частен сектор, като последният включва бизнеса и нестопанските организации, а последните пък са по-скоро пренебрегвани и възприемани като нещо допълнително или остатъчно. В края на 70-те години и в следващите две десетилетия се налага идеята за наличие на три сектора – държава, бизнес и граждански (нестопански или неправителствени) организации. Към модела някои автори включват и четвърти сектор – този на семействата и домакинствата, а през 2000 г. един изследовател предлага да се говори и за пети сектор, като разделя гражданския сектор на две – напълно доброволни нестопански групи и нестопански организации с платен персонал. В някои анализи може да се открие идеята за обособяване в самостоятелен сектор на нес-

Тенденцията на прехода между двете хилядолетия да се приравняват гражданско общество и "трети (наричан от различни изследователи и неправителствен или нестопански) сектор" се поражда и от значението, което се отдава на свободата на сдружаване с оглед качеството на публичния живот¹. Предполага се, че наличието на сложен и разнообразен асоциативен живот, структурната специализация на организациите на локално, регионално и национално ниво и практикуването на ценности, основани на гражданско участие, демократични практики и социален капитал, означават и **наличие на силно и здраво гражданско общество**.

Подкрепа на идеята за гражданското общество като сбор от различни типове граждански организации може да бъде намерена и в публикуваната през 1994 год. книга на **Ърнест Гелнер** "Условия за свобода: Гражданското общество и неговите противници". В нея авторът прави изчерпателно обобщение на съвременните идеи за отношенията държава – гражданско общество, и предлага своя дефиниция за последното. Според Гелнер гражданско общество е наборът от:

... институции, които са достатъчно силни да уравновесят държавата и, макар че не я възпрепятстват, да изпълнява ролята си на пазител на мира и на арбитър между основни интереси; могат да я възпрат да доминира и да атомизира останалата част от обществото².

Идеята на учения е, че гражданското общество е последица от модернизиращите се икономики и се основава на отделянето на политиката от икономическия и социалния живот. Значимостта му произтича от факта, че то поддържа сложни и разнообразни модели на живот и може да бъде определено като сфера на свобода – сложно, динамично и налагащо правенето на избор.

Ърнест Гелнер посочва, че гражданското общество стимулира борбата за самоусъвършенстване. То:

... позволява на много хора да вярват в себе си, че могат да достигнат до върха на стълбата, защото има толкова много независими стълби и всеки човек може да мисли, че стълбата, на която е той, е тази, която е наистина важна³.

Въпреки своето позитивно отношение към мястото и ролята на гражданското общество, Гелнер е критикуван, че предлага един напълно западен възглед за неговата роля. Самият автор твърди, че е безполезно тази концепция да се използва за социален и политически анализ извън Запада. Според него африканските и ислямските общества се водят от коренно различните мотиви на ритуала и силните вътрешногрупови и семейни връзки. Донякъде парадоксално, успоредно с това, Гелнер

топански организации, които възприемат бизнес-поведение и работят като социални предприятия или социални предприемачи.

¹ Повече за терминологичните нюанси в: Горчилова, Д. *Нестопански сектор: социални и институционални характеристики*, УИ "Стопанство", С., 2010, глава 1, параграф 2.

² Цитирано по Ahneier, H., R. List (2005), стр. 54.

³ Кийн, Дж. (2002), стр. 91.

е считан отговорен за факта, че някои международни агенции за развитие се опитват да наложат своята западна визия за гражданското общество на развиващите се страни.

Работата на терен на различни изследователи и организации, натрупването на документални и статистически данни и по-задълбоченото опознаване на конкретните форми на проявление на гражданското общество ясно очертават наличието на разлики между богатите и развиващите се страни. Заговаря се за диференциацията **Север – Юг**. В развитите икономически държави от Европа и Северна Америка интересът е концентриран главно върху гражданските организации като самостоятелен обществен сектор. Основните търсения са насочени към обяснение на съществуването на "третия сектор", на аспекти на реалната практика и са с фокус върху самите организации. Разработват се конкретни управленски въпроси – формиране на политики, организационно структуриране, роля на социалните организации, предоставянето на услуги. Същевременно в развиващите се страни от Африка, Латинска Америка и Азия (наричани с не много точното географско наименование Юг) дневният ред е коренно различен. Акцентът в непрекъснатото множащите се изследвания е върху действията в общността и социалната промяна. Без да се теоретизират съществени характеристики и да се изпада в дефиниционни полемики, се търсят възможности за подобряване на работата на гражданските организации в сферата на развитието и при предоставянето на хуманитарна помощ. На структурите на гражданското общество се гледа като на един от многото участници в областта на развитието и се изследват отношенията с държавата, бизнеса и т.н.¹

Диференцирането на възгледите за гражданското общество на основата на регионални и национални исторически традиции, култура, икономическо развитие и държавно устройство през 90-те години на XX век се придружава от появата на **наднационални форми** на проява на гражданската инициатива. Те, от една страна, се дължат на тенденцията все повече различни политики да бъдат формулирани, дискутирани и тествани на наднационално ниво. Процесите на демократизация, протекли в различни точки на земното кълбо, допринесоха за поставянето в центъра на вниманието на гласа на гражданите и техните сдружения и допълнително подсилиха възхода на гражданското общество и неговото въвличане в публичното управление².

От друга страна, не може да се подмине ролята на съвременните възможности за комуникация, които позволяват осъществяването на незабавна и изключително евтина връзка между съмишленици от различни точки на света. Активизира се и формирането на нетрадиционни партньорства между представители на различни институционални сектори – нестопански организации, профсъюзи, религиозни групи, местна администрация, бизнес компании, консултативни тела, и т.н.

¹ Обобщението е по *Българският неправителствен сектор в контекста на развитие* (2003), стр. 14-16.

² По данни на ООН след края на Студената война през процеси на демократизация са преминали 81 държави – 29 в Субсахарска Африка, 23 в Европа, 14 в Латинска Америка, 10 в Азия, 5 в Арабския свят. Под демократизиране обикновено се разбира отхвърлянето на еднопартийни авторитарни режими и заместването им с многопартийни политически системи, които насърчават гражданска активност и свободно изразяване на различни гледни точки. По: *People Matter* (2008), стр. 30.

В последното десетилетие на миналия век нараства вниманието към структурите на гражданското общество от страна на различни глобални *междуправителствени формирования*. Този процес е насърчен от Организацията на обединените нации (ООН), която осъзнава че гражданските организации могат да бъдат изключително ефективна точка за контакт между многостранните агенции и реалните локални и местни проблеми и възможностите за преодоляването им. Поради собствените си размери и сложност ООН и нейните подразделения дефинират по различни начини разбирането си за гражданско общество¹:

- **Програмата на ООН за развитие** (ПРООН) приема за гражданско общество недържавни сдружения, чиято основна цел е различна от това да се създава печалба или да се придобива власт, като тези организации оперират едновременно извън пазара и държавата. Сред тях не попадат политическите партии, армията, фирмите, профсъюзите, църквите, медиите и интелектуалците.
- **Институтът за изследвания на Университета на ООН** смята, че представители на гражданското общество са всички участници – организирани или неорганизиран – които поддържат целите на устойчивото развитие. Защитавашите бизнес-интереси групировки изрично се изключват от гражданското общество.
- **Експертният съвет по публична администрация на ООН** твърди, че организациите на гражданското общество включват неправителствените организации, професионалните асоциации, сдруженията от частния сектор и профсъюзите. Сред тях попадат и семействата, църквите, съседските групи, социалните и работните групи.

Както се вижда, мисленето за гражданското общество се преориентира от изграждането на категорични дефиниции към описателни определения, концентрирани върху това кои форми на гражданска инициатива се възприемат за представители на гражданското общество. Това е характерен белег на повечето публикации от последните две десетилетия.

Въпреки разминаванията – дори в широките рамки на универсална международна организация като ООН, в свои документи тя посочва през 2004 г., че *"гражданското общество е точно толкова част от днешното глобално управление, колкото и правителствата. За да се адаптира към този мултилатерализъм, ООН трябва да продължи да трансформира своята организационна култура ... от институция, насочена навътре, да се превърне в отворена, участваща в мрежи организация"*².

Световната банка дефинира тясно гражданското общество като нестопански организации и групи със специални интереси, които могат да бъдат формални или неформални, и работят, за да подобрят живота на своите бенефициенти. Банката намира в организациите на гражданското общество потенциала да дават глас на бедните и маргинализираните, който да бъде чул от правителствата и по този начин да се въздейства върху вземането на решения при изграждането на различни политики. Значимостта на гражданските организации се очертава и от способността им

¹ Обобщението е направено по *People Matter* (2008), стр. 115.

² *Clark, J. (2004)*, стр. 5.

да изграждат споделени визии за националното развитие, от това, че те предлагат техническа експертиза и иновативни решения, както и от конкретната им дейност по осигуряване на социални услуги по места. Поради всичко това в първото десетилетие на новия век Световната банка полага целенасочени усилия да трансформира отношенията си със структурите на гражданското общество от предоставяне на информация през диалог, консултиране по повод различни програми или политики до изграждане на сътрудничество и реално партньорство¹.

Международният валутен фонд (МВФ) използва термина "организации на гражданското общество" като общо наименование на огромен набор граждански сдружения, които осигуряват изгоди, услуги и политическо влияние на конкретни обществени групи. В тази група според МВФ попадат бизнес-форуми, религиозни организации, профсъюзи, местни групи, нестопански организации, филантропични фондации, експертни групи. Категорично от групата на организациите на гражданското общество се изключват органи на държавното управление (държавни агенции и съдебна власт), както и фирми, компании, политически партии и медии.

МВФ започва контакта си с представители на гражданското общество през 80-те години на глобално ниво в отговор на натиска на групи за защита на човешките права и работещи в областта на икономическата и социалната справедливост. Към настоящия момент взаимоотношенията са се развили в посоката на осъществяване на сътрудничество и към работа на национално ниво в по-бедни страни. Валутният фонд твърди, че се стреми към култура на "слушане и учене".

Терминологията на гражданското общество се появява и в различни анализи на състоянието на гражданските права и задължения в Европейския съюз². Налага се идеята, че "третият сектор" дава на Европа възможността да изгради организационна инфраструктура за развитието на *европейско гражданско общество*. Създава се очакването до обичайните политически институции и пазара да се нареди гъста мрежа от частни организации, която действа отвъд националните граници, преставяйки да бъде част само от една страна, правна система, политика или култура – т.нар. Европа на гражданите.

Взаимоотношенията между европейските институции и гражданските организации започват още през 40-те години на миналия век, когато се създава традиция за съвместни действия по различни проблемни пунктове. Понастоящем Европейският парламент, Икономическия и социален комитет и Комитетът на регионите поддържат близките си отношения с гражданския сектор, давайки консултативен статут на различни нестопански организации или на техни представителни структури – алианси, мрежи и др. Това стимулира и прилагането на принципите на новия публичен мениджмънт – решаване на проблеми в публичния сектор чрез подходи на частния сектор.

¹ Повече за последните резултати от взаимодействието Световна банка – гражданско общество, могат да бъдат намерени в *World Bank – Civil Society Engagement, Review of Fiscal Years 2007 to 2009*, World Bank, 2009, p. 145.

² Вж. напр. *Anheier, H. (2002), Clark, J. (2003), Development... (2000)*.

Освен нарастващото влияние на гражданските организации на глобалната арена, новият век донесе и по-яркото им въвличане в международната дейност под различни форми.

На първо място трябва да бъдат споменати *международните граждански организации*, които имат глобални амбиции и обseg. Това са самостоятелни организации, в които решенията се вземат на глобално ниво от техните международни управителни органи. Разработените политики се внедряват от секретариати или от представителни изпълнителни органи. Международните граждански организации могат да бъдат: (1) унитарни структури (от рода на "Хюман райтс уоч"); (2) централизирани асоциации като "Грийнпийс", в които решенията се вземат на глобално ниво, но се допуска повече автономия в националните структури, или (3) федерации, в които решенията се вземат от глобални управителни тела, представляващи организациите членки, но се прилага принципът на субсидиарността. Като пример за глобална федерация може да бъде посочена "Амнести Интернешънъл".

Вторият тип присъствие на граждански организации на глобалната сцена е чрез формирането на *мрежи* – споразумения за сътрудничество, които осигуряват партньорството между организации със сходни идеи или позиции. Мрежите се създават за продължителни периоди от време или по повод осъществяването на конкретни дейности. Някои от тях избират свои международни управителни и изпълнителни органи (секретариати), но обикновено властта за вземането на по-голямата част от решенията и капацитетът за изпълнението им остават в отделните членове на мрежата. Ако след формирането ѝ мрежата добие траен статут (обикновено чрез юридическо закрепване), тя обикновено изработва официални общи правила за работа, като специално посочва границите на независимост, която запазват членовете на мрежата. Все по-често обаче се наблюдава възникването на временни неформални мрежи, които използват възможностите на интернет пространството, работят по обща кауза без да имат много конкретни общи правила за управление и поведение и лесно се разпускат след изчерпване възможностите на мрежата или при постигане на целите, за които е формирана. Налага се идеята, че мрежите – спонтанни, неформални, гъвкави, динамични, интерактивни, хоризонтално структурирани, въвличащи – са есенцията на съвременното гражданско общество.

Влияние набират и *социалните движения*, които са по-скоро аморфни групирания на активисти, граждански организации и техни поддръжници. Стимул за създаването им често е някакво споделено недоволство или обща социална или политическа кауза. Наред с националните, нараства и броят на транснационалните социални движения, които се посвещават на работа за постигане на промени, зависещи от международни правителствени или корпоративни структури.

Интернет дава възможност на гражданите да създават международни мрежи, без да използват посредничеството на структури на гражданското общество. Появяват се уеб-медиатизирани клетки за протест или защита на права, наричани от някои изследователи *виртуални граждански организации*. Като пример може да бъде посочена спечелилата Нобелова награда за мир през 1997 г. Международна кампания за забрана на противопехотните мини, която представлява неформална глобална мрежа, работеща в над 70 страни по света.

Всички описани форми на работа на граждански структури на международната арена дават основание да се заговори за появата на т.нар. **глобално гражданско общество**. На неговото изследване са посветени редица мащабни проекти. Един от най-значимите е предприетият през 2001 г. и продължаващ и до момента проект на Центъра за изследване на глобалното управление и Центъра за гражданското общество на "London School of Economics". Ежегодно те издават Годишник на глобалното гражданско общество¹. Прилаганата по този изследователски проект дефиниция за глобално гражданско общество го определя като:

*... сфера на идеи, ценности, институции, организации, мрежи и личности, която стои между семейството, държавата и пазара, и функционира извън ограниченията на национални общества, политики и икономики*².

По този начин изключително богатото на идеи и дефиниции семейство на концепциите за гражданското общество излиза на ново ниво и разширява терена си на действие.

Липсата на по-задълбочени концептуални обяснения на същността и ролята на гражданското общество на съвременния етап от развитието му е резултат от комплекс от фактори. На първо място стои **географската експанзия** на идеята за гражданското общество и неговия принос в демократичните общества. Поради отражението на специфичните национални и регионални условия, в които възникват съответните общества, те изграждат множество по-скоро трудно съпоставими модели.

Както се вижда, въпреки липсата на пълно съгласие в дефиниционно отношение, в своята сърцевина много от концептуалните компоненти се повтарят. Съществува консенсус за базовите принципи, на които е изграден този сектор. Сред основните водещи принципи са:

- **Плурализъм.** Гражданското общество е сфера, която притежава множество властови центрове и така отразява далеч по-пълно от държавата и бизнеса реалното житейско многообразие. В него липсва доминиращ набор от интереси, още повече, че членството в различни сдружения не е ограничено за отделния индивид и се пресичат множество линии на членство.
- **Неприкосновеност на личния живот.** Прилагането на този принцип превръща гражданското общество в място на индивидуално саморазвитие, практикуване на граждански добродетели и нравствен избор.

¹ Издадени до момента са: Anheier, H., M. Glasius, M. Kaldor (Eds.) (2002). *Global Civil Society 2001*, Oxford University Press, New York, p. 348; Glasius, M., M. Kaldor, H. Anheier (Eds.) (2003). *Global Civil Society 2002*, Oxford University Press, New York, p. 416; Kaldor, M., H. Anheier, M. Glasius (Eds.) (2004). *Global Civil Society 2003*, Oxford University Press, New York, p. 448; Anheier, H., M. Kaldor, M. Glasius (Eds.) (2004). *Global Civil Society 2004/5*, SAGE Publications, p. 392; Glasius, M., M. Kaldor, H. Anheier (Eds.) (2005). *Global Civil Society 2005/6*, SAGE Publications, p. 504; Anheier, H., M. Kaldor, M. Glasius (Eds.) (2006). *Global Civil Society 2006/7*, SAGE Publications, p. 400; Albrow, M., H. Anheier, M. Glasius, M. Price, M. Kaldor (Eds.) (2007). *Global Civil Society 2007/8*, SAGE Publications, p. 408; Glasius, M., M. Kaldor, H. Anheier, J.A. Scholte, H. Seckinelgin (Eds.) (2009). *Global Civil Society 2009*, SAGE Publications, p. 356.

² Anheier, H., M. Glasius, M. Kaldor (Eds.) (2002). *Global Civil Society 2001*, стр. 17.

- **Законност.** Въпреки понякога изпълнените с напрежение отношения с държавната власт, гражданското общество се вписва в структурите на общото законодателство. То спазва, но и същевременно гарантира, основните човешки права и свободи.

Канадският институт "Север-Юг" предпочита да описва гражданското общество чрез идеята за "**терен**" – място, където държавата, хората и пазарът си взаимодействат¹.

Втората отлика на съвременния етап е **приравняването на гражданското общество към идеята за Трети (нестопански, неправителствен) сектор**. Както се вижда от направения сравнителен преглед, дефинициите основно се различават според това кои типове организации приемат или изключват от границите на гражданското общество. Сред безспорно признатите участници са нестопанските и неправителствени организации. Към елементи от рода на медиите, религиозните организации, партиите, профсъюзите се наблюдава коренно противоположно отношение, дори и в рамките на мегаструктура от рода на ООН. По същия начин някои междуправителствени агенции приемат за представители на гражданското общество неформални сдружения и групи, а други категорично ги отхвърлят.

В част от цитираните съвременни възгледи се връща класическата идея за значението на индивидите (граждани, интелектуалци, местни лидери и т.н.) във формирането и функционирането на гражданското общество, но като че ли те са пренебрегнати в по-нататъшните анализи. Същото важи и за платформи за комуникация като медиите и съвременните технологии. Динамиката на развитие в тази област подсказва нуждата моделите и концепциите за гражданското общество да бъдат обогатени и развити и в тези насоки.

На трето място, разрозяването на концептуалните търсения бива **отрезвено от нарастващата критика** към прекалено оптимистичните очаквания, с които е натоварено гражданското общество през последните години. Набиращите сила антиглобалистки движения, критиките към западните страни за несъобразяване с културните и исторически модели на индустриализиращите се страни и страните в преход, използването на гражданските организации като параван за прикриване на сепаратистки и терористични групи – всичко това връща махалото на възторга към далеч по-неутрални позиции. Наред с изследването на възможностите и позитивите на гражданското общество, все по-често се чуват гласове на очакване гражданските организации да продължат да доказват своята легитимност и демократичните си претенции.

3. ОСНОВИ НА КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА

Направеният преглед на философските, политологичните, институционалните и практически ориентирани концептуални обяснения за същността, механизмите и ролята на гражданското общество в различни етапи от човешката история очертава пунктове на сходства и разминавания. Бяха идентифицирани дефиниции, акценти-

¹ www.nsi-ins.ca

раци на различни гледни точки към гражданското общество – очертаващи го като политическа арена, противопоставящи го на държавата и/или пазара, включващи идеята за ролята му при защита на човешките права и формирането на социален капитал.

С оглед възраздането на демократичните принципи в България след 1989 г. връщането на обществената сцена на структури на гражданското общество като сдруженията и фондациите, лавинообразното развитие на частните медии и бързото навлизане на нови комуникационни технологии, би било интересно да се потърси рамка за анализ на **съвременното българско гражданско общество**.

Общественото мнение е по-скоро песимистично настроено по отношение на състоянието на българското гражданско общество. В проведеното през 2009 г. изследване на Институт "Отворено общество" българите са показани като недоверчиви, нетолерантни, отказващи участие в граждански инициативи и по-скоро активни само в рамките на своята семейна или приятелска среда¹. Помолени да посочат кои са автентичните представители на гражданското общество у нас, 16,9% посочват студентите, 12,7% – пенсионерите, 12,1% – еколозите, 10,4% – неправителствените организации. Сред споменатите се нареждат и фермерите, местните общности, синдикатите. Най-тревожен е високият процент на хора (18,1%), които смятат, че в България няма автентично гражданско общество². Наред с това се счита, че гражданското общество има ограничено влияние при формирането на политики и постига относителни успехи в това отношение най-вече на местно ниво. Обобщението на екипа изследователи от "Отворено общество" е, че към 2009 г. българският граждански сектор се характеризира с "експертност без представителност и представителност без експертност".

Същевременно през първата половина година от встъпването в действие на правителството на ГЕРБ се наблюдава промяна (макар и все още незначителна) в активността на изразяване на граждански позиции. Зачестяват случаите на спонтанна самоорганизация на заинтересовани групи и се натрупват примери за успешно въздействие върху вземането на политически решения. Използвайки все по-активно медийното внимание и възможностите на интернет-средата, различни движения, нестопански организации и др. подобни активно популяризират вижданията си по определени въпроси и получават ответна реакция под формата на разширена база от поддръжници, поставяне на въпроси и каузи в дневния ред на обществото, промяна в законодателни инициативи и т.н.

В тази връзка като интересна, макар и изключително мащабна, изследователска задача се очертава осъвременяването на концепцията за гражданското общество и нейното апробиране на българска почва. Наложилото се поставяне на знак за равенство между гражданско общество и нестопански сектор е ограничително³. То не

¹ За повече информация: *Новите лица на гражданското общество (2009)*.

² Показателно е наименованието, избрано за финалния доклад на проведено на подобна тематика проучване през 2005 год. Авторският колектив сумира заключенията си под заглавие "Гражданско общество без гражданите".

³ За нестопанските организации се говори като за ракета-носител на гражданското общество и като за основни форми, чрез които то се проявява и действа.

позволява отчитането на новите методи за гражданска самоорганизация, които се наблюдават не само в глобален план, но и в съвременната българска действителност.

Изграждането на **съвременна концептуална рамка** предполага (1) посочване на мястото на гражданското общество в обществената система, (2) извеждане на основните принципи, на които то е подчинено, и (3) очертаване на основните му компоненти и участници. Тъй като това е работна конструкция, която би могла да улесни по-нататъшни комплексни проучвания на българското гражданско общество, в нея не се предвижда избор на категорична дефиниция за гражданския сектор. Едва след една задълбочена теренна апробация, която да разкрие комплекса от значими фактори и реалните характеристики на съвременното гражданско общество у нас, би имало смисъл да се търсят специфични негови български черти и на тази основа – приближаването му към някои от съществуващите и дискутирани вече в текста дефиниции.

Мислено като неотменима част от държавата или като нейна предпоставка, като икономическо или политическо, като сфера за реализиране на граждански добродетели, днес гражданското общество се поставя от изследователи и институции в неопределеното пространство **между семейството, държавата и пазара**. Но това не позволява да се очертаят релефно сложните взаимодействия между различните обществени сектори, които са в състояние едновременно на партньорство и опозиция. Междинното положение на гражданското общество по-скоро подценява важната му съвременна роля като коректив, гарант за спазване на права, тестово поле за иновационни решения, механизъм за овластяване на гражданите и за мобилизиране на подкрепа, която често прехвърля локалните, регионални и национални граници. Задачата за категоризиране на отделните сегменти на съвременните общества се усложнява и от наблюдаваното все по-често размиване на границите между секторите. Така например новият публичен мениджмънт предполага възприемането на бизнес поведение от страна на структури на публичната администрация с цел постигане на по-висока ефективност. В света на нестопанските организации се разпространява идеята за социалното предприемачество. От друга страна, към бизнеса се отправят очаквания за практикуване на корпоративна социална отговорност и отчетност.

Поради скицирания комплекс от характеристики на обществените системи, които са присъщи и на съвременното българско стопанство, е по-удачно гражданското общество да се интерпретира като **платформа на останалите сектори**.

Значимостта и базовото място на гражданското общество се предопределят и от **принципите**, на които то се подчинява при функционирането си. Основните сред тях са следните:

- Гражданското общество е сфера на свободен публичен дебат и демократичност. То е място за израз на споделени интереси, цели и ценности и подпомага плурализма и разнообразието.
- Взаимоотношенията в него са по-скоро "лице-в-лице", далеч по-близки и емоционални от тези в бизнеса или държавата. Гражданското общество моти-

вира хората да действат като граждани, вместо да се осланят на държавна помощ или да се прекланят пред държавната власт.

- Основополагащ принцип е доброволността, проявяваща се в свободното сдружаване между хората за защита на общите им интереси.
- Гражданското общество е законово – то брани и спазва принципа за равенство пред закона и оперира в неговите рамки.
- Гражданското общество осигурява механизми за повишаване на собствените си прозрачност и отчетност и ги налага на държавата и бизнеса.

Пъстротата на съвременните граждански общества в различни географски региони е резултат от историческите традиции, културата и развитието на идеологията във всяка отделна страна. Това води до очертаното в предходните параграфи **многообразие на форми**, които ги изпълват.

Полезен модел за систематизирането на основните компоненти на гражданското общество дава международната организация СИВИКУС. Разработвайки т.нар. индекс на гражданското общество, екипът ѝ дели елементите на институции, организации и индивиди¹. Тази логика ще бъде приложена и при настоящата работна концептуална рамка.

Институциите се разбират като структури и механизми на социалния ред и взаимодействие, които направляват поведението на хората в дадена общност. Те се отличават със социална цел и трайност във времето. За гражданското общество като основни институции могат да бъдат посочени:

- Гарантираните от Конституцията **свободи** на лична неприкосновеност, на съвестта и мисълта, на изразяване на мнение, на мирно събиране, на сдружаване;
- Правосъдието и равенството пред **закона**;
- **Демокрацията** с нейните механизми на управление и вземане на решения;
- **Гражданството** и гражданското поведение;
- **Благотворителността** и доброволчеството;
- Свободните **медии**;
- **Прозрачността** и **отчетността**.

Тези институции задават структурните образци, на които се базира функционирането на гражданското общество.

Второто ниво в компонентите на гражданското общество е съставено от неговите **организации**. Формалните (юридически регистрирани) граждански организации изграждат най-ясно различимата част от сектора. Сред тях в българската практика ярко присъствие имат нестопанските организации (фондации и сдружения), синдикатите, различни гилдийни и браншови организации, групите за защита на права, коалициите и мрежите на граждански структури, читалищата. Тази част на концептуалната рамка би могла да бъде **обогатена** с включването на политически партии (като не става въпрос за онези, които към дадения момент са в ролята на управляващи); на някои типове организации, защитаващи икономически интереси (от рода на търговски съюзи, камари, занаятчийски сдружения); както и на нетърговски медии. При последните е необходимо да бъде направено уточнението, че те са конк-

¹ За повече информация *Anheier, H. (2004), Heinrich, V.F. (2004)*, както и www.civicus.org.

ретна форма на реализация на независимите медии и могат да бъдат уеб-базирани или изключително насочени към конкретно определен сегмент от аудиторията. Специално трябва да се посочи още едно разграничение – това между конфесионалните домове (които са по-скоро обществена институция) и организациите, които те могат да регистрират, за да подпомогнат разпространението на вярата и ученията си, както и за набиране на средства и подкрепа. Последните категорично са част от структурата на гражданското общество.

Поради техния напълно стопански характер в групата на организациите на гражданското общество не могат да бъдат включвани комерсиалните медии и кооперациите.

Основният пункт на разширяване на групата на организациите на гражданското общество е свързан с неформалните структури. Това са вече споменатите виртуални граждански организации, които използват като платформа за дейността и комуникацията си със заинтересовани групи световната интернет мрежа. Тук трябва да бъдат добавени и ad hoc структурите, създавани като реакция по определен повод и бързо разпускани след изчерпване на тяхната мисия. Тези неформални организации са пределно гъвкави и динамични, те могат да увеличават влиянието си, формирайки виртуални мрежи и привличайки в своя подкрепа граждани и медии.

Третият елемент на рамката се формира от отделните *индивиди* – граждани и участници в гражданското общество. Сред тях могат да бъдат изброени активисти, доброволци и членове, лидери, мениджъри и служители на формалните граждански организации, бенефициенти, потребители и поддръжници. Интересни теми за изпълване със съдържание на тази част от концептуалната рамка са изследването на ценностите, нагласите и очакванията на индивидите; техните реални граждански практики на членство, доброволчество или подкрепа на каузи; уменията им в области като гражданско лидерство и социално предприемачество.

Разбира се, така описаните компоненти на концептуалната рамка на гражданското общество са донякъде изкуствено отделени. В реалността те са тясно свързани помежду си и непрекъснато си взаимодействат. Институциите се нуждаят от организации и индивиди, които да прилагат на практика техните структурни образци и правила и по този начин да ги поддържат и да ги превръщат в трайни обществени модели. Организациите не могат да функционират без хората, а хората действат във и чрез организациите. Последните, от своя страна, се формират от по-широкия институционален контекст.

* * *

Динамиката и сложността на проявление на съвременното гражданско общество не би трябвало да обезкуражават теоретичните търсения за тяхното моделиране, усъвършенстване и концептуализиране. Жизнеспособното гражданско общество се нуждае от задълбочено познание и саморефлексия, за да изгражда стратегии за своето развитие, вместо да разчита на стихийното си движение напред. От подобен род изследователско усилие полза би имало не само гражданското общество, но и останалите системи и сектори на обществото като цяло.

Използвана литература

1. *Българският неправителствен сектор в контекста на развитие* (2003), фондация "Работилница за граждански инициативи", С., 154 стр.
2. Гидънс, А. (2003) *Социология*, "Прозорец", С., 653 стр.
3. *Гражданско общество без гражданите* (2005), "Болкан Асист", С., 94 стр.
4. *Гражданско общество и развитие* (2001), Цетър за социални практики, С., 199 стр.
5. *Енциклопедия на политическата мисъл* (1997), Център за изследване на демокрацията, С., 669 стр.
6. Кабакчиева, П. (2001) *Гражданското общество срещу държавата – българската ситуация*, "ЛиК", С., 235 стр.
7. Кийн, Дж. (2002) *Гражданското общество*, "ЛиК", С., 225 стр.
8. Кингуел, М. (2006) *Добродетели, пороци и гражданско общество*, "Сиела", С., 239 стр.
9. Коэн, Дж., Э. Арато (2003) *Гражданское общество и политическая теория*, "Весь мир", Москва, 782 стр.
10. *Новите лица на гражданското общество* (2009), презентация на Институт "Отворено общество"
11. *Общественото мнение* (2008), "Алфа рисърч", 96 стр.
12. Фотев, Г. (1992) *Гражданското общество*, Издателство на БАН, С., 90 стр.
13. Anheier, H. (2004) *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy*, "Earthscan", UK, USA, p. 226.
14. Anheier, H. (2002) *The Third Sector in Europe: Five Theses*, Civil Society Working Papers p. 12, 17.
15. Anheier, H., R. List (2005) *A Dictionary of Civil Society, Philanthropy and the Nonprofit Sector*, "Routledge", p. 297.
16. Baker, G. (2002) *Civil Society and Democratic Theory*, "Routledge", p. 191.
17. Clark, J. (ed.) (2003) *Globalizing Civic Engagement*, "Earthscan", p. 194.
18. Clark, J. (2004) *The United Nations and Civil Society*, International Journal of Nonprofit Law, volume 7, issue 1, p. 4-9.
19. *Defending Civil Society* (2008) A Report of the World Movement for Democracy, ICNL and NED, p. 44, *Development, NGOs, and Civil Society* (2000), Oxfam Publication, p. 208.
20. Ferguson, A. (2005) *An Essay on the History of Civil Society*, Project Gutenberg EBook, p. 151.
21. Fioramonti, L., V.F. Heinrich (2007) *How Civil Society Influences Policy*, CIVICUS, p. 53.
22. Heinrich, V.F. (2004) *Assessing and Strengthening Civil Society Worldwide*, CIVICUS CSI Paper Series, Vol. 2, Issue 1, p. 56.
23. Keane, J. (2003) *Global Civil Society?* Cambridge University Press, p. 220.
24. Lewis, D. (2001) *Civil society in non-Western contexts: Reflections on the "usefulness" of a concept*, Civil Society Working Papers, London School of Economics, p. 17.
25. Miller, R. (ed.) (1992) *The Development of Civil Society in Communist Systems*, "Allen & Unwin Pty Ltd.", p. 187.
26. *People Matter: Civic Engagement in Public Governance* (2008), World Public Sector Report, United Nations, p. 184.
27. Salamon, L. and associates (1999) *Global Civil Society – Dimensions of the Nonprofit Sector*. The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore, p. 511.
28. Salamon, L., W. Sokolowski and associates (2004) *Global Civil Society – Dimensions of the Nonprofit Sector, Volume Two*, Bloomfield, CT: Kumarian Press, p. 368.

29. Setiano, B. (2007) *Somewhere in Between: Conceptualizing Civil Society*, International Journal of Nonprofit Law, volume 10, issue 1, p. 109-118.
30. Smismans, S. (ed.) (2006) *Civil Society and Legitimate European Governance*, "Edward Elgar", 336 p.
31. Smith, D., R. Stebbins, M. Dover (2006) *A Dictionary of Nonprofit Terms and Concepts*, "Indiana University Press", p. 337.

**СРАВНИТЕЛНА РЕТРОСПЕКЦИЯ НА КОНЦЕПЦИИТЕ
ЗА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО****Резюме**

Студията разработва тезата, че динамичното възвръщане на обществената сцена в България след 1989 г. на различни граждански организации и структури прави актуално изработването на концептуална рамка за тяхното изследване. Като първи етап в текста е направена ретроспекция на концепциите за гражданското общество от древността до наши дни. Изследвани са техните граници и вижданията за връзките държава – бизнес – граждани – гражданско общество.

COMPARATIVE RETROSPECTION OF CIVIL SOCIETY CONCEPTS**Abstract**

Many different civil society organizations and structures reemerged on the public scene in Bulgaria in the years after 1989. That brought to light the question of developing a conceptual frame for their study and analysis. The current text contains the first stage of its making – the retrospective look at civil society concepts from antiquity to the present days. The study examines their boundaries and the views of different scholars on the relations state – business – citizens – civil society.